



T.C.
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü

9 MİLLETLERARASI
TÜRK HALK
KÜLTÜRÜ KONGRESİ

MÜZİK OYUN VE EĞLENCE

SOMUT OLMAYAN
KÜLTÜREL MİRASIN
KORUNMASI ÇALIŞMALARI

BİR ÇOCUK OYUNUNUN DİAKRONİK İNCELEMESİ: AÇ KAPIYI BEZİRGÂNBAŞI

A. Ceren GÖĞÜŞ¹

Çocuk oyunları, ana yapısı değişmeden kuşaklar arası aktararak sürdürülen kültür ürünlerinden biridir. Bu yönüyle oyunların geçmişe dair ipuçları verdiğini söylemek olanaklıdır. Oyunun uygulayıcısı olan çocuklar çevrelerinde gördüklerini ve duyduklarını taklit ederler ve yine çevrelerindeki doğal materyalleri kendilerine oyun aracı yaparlar.

Çocuk oyunlarının temelini kaçma, kovalama, saklama, saklanma, zıplama, sekme gibi hareketler oluşturur. Bu hareketlerin yanında değnek, taş, top, ip gibi oyun araçları kullanılmaktadır. Bu hareket ve araçların kullanıldığı oyunlar kategorize edildiğinde birbirlerine benzediği görülür. Bunlara karşıt olarak içinde doğaçlamaya yer veren evcilik, kovboyculuk gibi rol yapma oyunları (dramatik nitelikli oyunlar) ile ezgili oyunlardaki söz, müzik ve hareketler diğer oyunlara göre birbirlerinden farklı özellikler gösterir. Bu oyunları oynayan çocuklar, bir önceki kuşaktan veya kendilerinden büyük çocuklardan öğrendiklerini tekrar ederek oyunu aktarmaya devam ederler. Ezgili sözlere eşlik eden hareketlere kimi zaman yenileri eklenir. Bu yeni hareketler ve sözler de kabul gördüğünde bir sonraki kuşağa aktarılacak yeni bir eylem kazanılmış olur.

Ahşap, metal veya pişmiş topraktan yapılmış oyuncakların kökeni, arkeolojik kazılardan çıkan buluntuların incelenmesiyle derinleştirilebilmektedir. Oyunların köklerinin ise nereye kadar gidebildiği ancak oyunu gösteren tablolar, kabartmalar, antik dönemlerden kalma oyun tabloları veya yazılı kaynaklar gibi somut kanıtlar olduğunda bilinebilir. Oyun içinde geçen kelimeler, oyuncuların yaptıkları taklide dayalı hareketler oyun hakkında bazı ipuçları verse de geçmiş hakkında yorumlar, eklenecek her yeni bilgi ile değişmeye hazırdır.

Bu bağlamda ele alınan, Aç Kapıyı Bezirgânbaşı oyunu, sözlü aktarım yolu ile günümüze ulaşmış, içinde yaşadığımız son yüzyılda Anadolu coğrafyasının hemen her yerinde çocuklar tarafından hâlâ oynanmakta olan ezgili oyunlardan biridir. Aç Kapıyı Bezirgânbaşı oyunu, şarkı

1 Kültür ve Turizm Bakanlığı, Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü Folklor Araştırmacısı



içinde geçen sözcükler ve oyundaki hareketler ile birlikte incelenirse nereye kadar geri gidebilir? Bu soruya cevap aramak için oyunu diakronik yöntemle ele alıp incelemek gerekir.

Aç Kapıyı Bezirgânbaşı Nasıl Bir Oyundur?

Oyun en az dört kişi ile oynanır. Oyunculardan ikisi sayışarak çıkarılır. Çıkan oyuncular kendilerine, diğer oyunculardan gizledikleri, meyve veya çiçek isimi gibi, birer isim verirler. Karşılıklı olarak kollarını yukarı kaldırarak el ele tutuşurlar. Diğer oyuncular şarkıyı söyleyerek sırayla el ele tutuşmuş olan ebelerin kollarının altından geçerler.

“Aç kapıyı bezirgânbaşı, bezirgânbaşı

Kapı hakkı ne verirsin, ne verirsin

Arkamdaki yadigâr olsun, yadigâr olsun

Bir sıçan

İki sıçan

Üçüncüde kapana kaçan” diyerek bir ve ikinci oyuncuyu kolları arasına hapsedip bırakırlar, üçüncüyü kolları arasına sıkıştırıp diğer oyuncuların duymayacağı bir sesle kendilerine verdikleri isimleri söyler ve bir tercih yapmasını isterler. Söylediği isim kime aitse oyuncu, o ebe- nin arkasında durur. Şarkı ve geçişler son oyuncuya kadar devam eder. Son oyuncu da tercihini yaptıktan sonra grupların arasına bir çizgi çizilir. Takımlar çekişerek diğer takımı çizgiden kendi tarafına geçirmeye çalışır. Geçiren taraf diğerine “çürük elma” diye bağırır.

Bu oyun Bezirgânbaşı, Hankervan, Kapan Kale, Çürük Elma, adlarıyla da bilinmektedir ve varyantları vardır. Oyunun şarkısı Hüseyinî makamında söylenmektedir.

Oyun Bize Hangi İpuçlarını Verir?

Oyunla ilgili en önemli ipucu oyununun şarkısında söylenen sözlerdir. Oyunun sözlerine bakıldığında aslında sözlerin karşılıklı atışma biçiminde söylenmesi gerektiği ancak günümüzde çocukların bu sözleri hep birlikte aynı anda söyledikleri görülmektedir. Sözler, iki taraf arasında geçen bir diyalog olduğunun işaretini verir.

1936 yılına ait bir kaynaktan İstanbul’da Çürük Elma adıyla oynanan oyunda ebeler kapandaki son oyuncuya soruyu şöyle sorarlar: “Şehzadenin gümüşlerinden yapılı tahtını mı istersin yoksa pırlantadan tacını mı?”².

Ferruh Arsunar (1908), 1955 tarihli³ kitabında, 1937 yılında Balıkesir’de derlediğini belirterek Hankervan oyununda kollarını yukarı kaldırmış çocukların **han kapısını** temsil ettiğini söyler. Oyunun sözleri ise; Aç kapıyı kapıcı başı, kapıcı başı/ Aç kapıyı **kervanım geçsin, kervanım geçsin**. Kapıdaki iki kişinin cevabı: Kapı hakkı ne verirsin, ne verirsin? Diğerleri: Arkadaki **ipek**

2 M. Naci Ayrıl: Çocuk Oyunları. Halk Bilgisi Haberleri.1936. 159-160. s.

3 Ferruh Arsunar: Türk Çocuk Oyunlarından Örnekler.

yüküm yadigâr olsun, yadigâr olsun⁴ dediklerini tespit etmiştir.

Caferoğlu'nun 1941'de Isparta'dan derlediği bir varyantta ise sözlerin şöyle söylendiği saptanmıştır;

- Aş gapıyı bezirgânbaşı, bezirgânbaşı.
- Vallahi açmam, billahi açmam, gapı hakkı ne verirsin, ne verirsin?
- Arkamdaki **cevahir topu** yadigâr olsun, yadigâr olsun.⁵

Bu sözlerde geçen; kervan, ipek yükü, cevahir topu veya şehzadenin gümüşlerden yapılmış tahtı/ pırlantadan tacı gibi terimler zenginliği, deveye yüklenen malın değerli olduğunu bildirmektedir. Sözlerde en dikkat çeken kavram, hitabın yapıldığı ve oyuna adını veren "bezirgânbaşı"dır.

Bezirgânbaşı Kimdir?

Bezirgân, İslam Ansiklopedisi ne göre, "eskiden ticaret, sarraflık, resmî ve özel müesseselere mal temini işleriyle uğraşan büyük tüccar" anlamına gelir. Kelimenin aslı Farsça "bâzârgân" veya "bâzergân"dır. Türkçede ne zamandan beri kullanıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte Fatih dönemine ait kanunname ve yasaknâmelerde bu kelimeye sıkça rastlanmakta, "başta ipek ve kumaş olmak üzere her türlü ticaret ve alım satım işleriyle uğraşan tüccar" anlamına gelmektedir⁶. Kelimenin Hicri on ikinci ve on üçüncü yüzyılda Hıristiyan tüccarlar için halk arasında kullanılan bir tabir olduğu da kaynaklarda yer almaktadır⁷.

Bezirgânbaşı ise, Büyük Türkçe Sözlüğe göre "padişahın kullanacağı çuha, bez, tülbent gibi eşyaları sağlamak ve bunları korumakla görevli kimsedir."

Bezirgân tek başına tüccar anlamına gelmekteyken bezirgânbaşı saraydaki bir görevliye işaret eder. Bezirgânbaşı kimdir sorusu, "tarihte bezirgânbaşı kadrosu ilk olarak ne zaman ortaya çıktı?" sorusunu da beraberinde getirir.

Kaynaklara göre bezirgânbaşı, Kızlar Ağası da denilen Darüssaade Ağasına bağlı bir görevlidir. Darüssaade, Topkapı Sarayı'nın harem bölümüne verilen addır. Darüssaade Ağası da Osmanlı Sarayının ve bütün Enderun, Harem-i Hümayun ağalarının en büyüğü idi ve bu ağalar padişah ve ailesine yakınlıkları nedeniyle Osmanlı dönemi siyasi hayatında önemli roller oynamışlardır. Darüssaade Ağası, Babüssaade Ağası da denilen Enderundaki en nüfuzlu kişi olan Kapı Ağasına bağlıdır⁸.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı adlı eserinde⁹ D'Ohsson'un 1791 tarihli kitabına gönderme yaparak¹⁰ bezirgânbaşının da "sarayın, birün denilen dış hizmetlerinde bulunan çadır mehter başısı, hazinedar başı, pişkeşçi başı gibi darüssade ağasına tabi"

4 Ferruh Arsunar: Türk Çocuk Oyunlarından Örnekler. 31-32.s.

5 Nebi Özdemir: Türk Çocuk Oyunları. 2006. 8 s.

6 İslam Ansiklopedisi. 6. Cilt. 103. s.

7 Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. 1. Cilt. 183. s.

8 İslam Ansiklopedisi. 24. Cilt. 338.s.

9 İsmail Hakkı Uzunçarşılı. Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı. 180. s.

10 D'Ohsson: Tableau Général de L'empire Ottoman. Paris 1791. C 7. Fasıl 1, Kısım 5.



olduğunu söyleyerek bu kadronun saray içindeki konumunu belirtir.

Uzunçarşılı, yine aynı eserde, 1453'te İstanbul alındıktan sonra, Fatih Sultan Mehmet'in bir süre daha Edirne'deki sarayda oturduğunu ancak Edirne saray teşkilatına dair hemen hiçbir kayıt olmadığını söyler¹¹.

Fatih Sultan Mehmet 1478'de Yenisaray yani Topkapı Sarayı'nı yaptırıp buraya yerleşmiştir. Osmanlı devlet teşkilatının bu taşınmayla birlikte yeni sarayda şekillendiği bilinmektedir. Bu bilgiler ışığında bezirgânbaşı görevinin bu tarihlerde kayıtlara geçmeye başladığı söylenebilir. Bu görevli daha önce varsa bile yazılı kaynak olmadığından bir tarihlendirme yapabilmek mümkün görünmemektedir.

Kapı Hakkı Ne Olabilir?

Osmanlı Döneminde 19. yüzyıl başlarına kadar kervan ticareti azalarak da olsa devam etmiştir. Kervanlar genellikle 450 deve, 100 katırdan oluşurdu. Küçük kervanlar 100 deve iken, büyük kervanlar ise 1000 deveye kadar çıkabilirdi. Kervanlar istedikleri yerde duramazlardı. Daha önceden tespit edilmiş olan konaklama yerlerinde, yani kervansaraylarda konaklardı¹². Bu kervanlar Asya tarafından Anadolu'ya girdikten sonra belirli noktalarda gümrük vergisi öderlerdi. Oyunda geçen "kapı hakkı" teriminin bu gümrük vergisi ile aynı anlamı taşıdığı düşünülse de bezirgânbaşı gümrük vergisi tahsil eden bir görevli olmadığından bu olasılık ortadan kalkar. Bu nedenle "kapı hakkı"nın, tüccar tarafından Bezirgânbaşına mallarını saraya satabilmek için verdiği haraç olduğu veya iyimser bir bakış açısıyla bunun resmiyete bağlanmış bir ödeme şekli olduğu düşünülebilir. Bu haraçla Bezirgânbaşının gönlü alınacak, onun aracılığıyla getirilen değerli kumaş ve erzaklar haremdekiler için satılabilecektir.

Arkadakinin Yedigâr Olması Ne Demektir?

Yedigâr, bir kimseyi hatırlatan nesne veya kişi anlamına gelen bir sözcüktür. "Arkadakinin yedigâr olması" ifadesini daha iyi anlayabilmek için oyundaki hareketlere dikkat etmemiz gerekir. Bir dizi çocuk sırayla kolların altından geçmektedir. Hareketin bize gösterdiği, bir deve kervanının geçişi olduğuna göre, bu sözlerle bir sonraki devenin taşıdığı yükün istenilen kapı hakkına karşılık olarak bezirgânbaşına verileceği bildirilir. Kervancının malları sarayın kapısından içeri sokabilmesinin yolu "kapı hakkı" olarak Bezirgânbaşına taşıdığı yükün bir parçasını yedigâr olarak vermesidir. Verilen bu haraçla bir sonraki alışverişte bezirgânbaşı tüccarı verdiği bu yedigârla hatırlayacaktır.

Kapan Neyi İfade Eder?

Oyunun sonunda üç tekrardan sonra "kapan"da bir oyuncu kalır ve iki ebeden birinin arkasına geçerek oyuna devam eder. Oyunun varyantları olduğu daha önce belirtilmişti. Ezginin sonunda söylenen "bir sıçan, iki sıçan, üçüncüde kapana kaçan" sözlerindeki "kapan" sözcüğünün kimi yerlerde "delik" veya "dolap" olarak söylendiği de saptanmıştır.

11 İsmail Hakkı Uzunçarşılı. Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı. 11. s.

12 Doç. Dr. Erol Özvar: Osmanlı'da Gümrükler ve Kervanlar. (Osmanlı Medeniyeti: Siyaset, İktisat, Sanayi içinde) 121. s.

En çok tespit edilen varyanttan yola çıkarak “kapan”ın neyi simgelediği üzerinde duralım:

Kapan sözcüğü, sözlükte “pazara satılmak üzere gelen yiyecek maddelerinin tartıldığı resmî büyük kantar ve bu kantarın bulunduğu yer” olarak tanımlanır¹³.

Latince “campana”dan Farsça’ya, buradan “kabbân” olarak Arapça’ya ve “kapan” olarak da dilimize girdiği kaynaklarda yer almaktadır.

Osmanlı Döneminde İstanbul’un başlıca iş ve ticaret merkezleri olan ve Haliç girişinde ayrı birer merkez durumundaki kapanların en ünlüleri Eminönü’ndeki Unkapanı, Galata’da Yağkapanı ve Tahtakale’de Balkapanı’dır.

Bu kapanlarda zahire türünden ihtiyaç maddeleri alınıp satılır, ekspertiz, ölçüm, fiyatlandırma ve dağıtım işleri gerçekleştirilirdi.

Unkapanı, Fatih Sultan Mehmet döneminde, İstanbul’un fethinden sonra, şehirde yaptırılan büyük kapanlardan biridir ve aynı adla bir semt adı olarak varlığını sürdürmektedir.

Eminönü’nde bulunan Balkapanı da en eski ticaret hanlarından biridir. XVI. yüzyıl hanlarından olan bu kapan bir Bizans yapısının bodrum temelleri üzerine inşa edilmiş ve Fatih Sultan Mehmed tarafından Ayasofya’ya vakfedilmiştir. Mısır Çarşısı inşa edilmeden önce kahve, şeker, pamuk perakendeci tüccar ve esnafa Balkapanı’nda dağıtılırdı. Galata’daki Yağkapanı’nda da, Balkapanında olduğu gibi İstanbul’a dışarıdan gelen bal, yağ, don yağı, pamuk, keten, zeytinyağı, kahve, şeker, sabun, peynir gibi çeşitli ihtiyaç maddeleri depolanmakta ve satılmaktaydı.

Oyuna şimdi yeniden bakalım;

Görülen: Şarkı eşliğinde, ellerini birleştirerek yukarı kaldırmış iki oyuncunun kolları altından sıra ile geçen çocuklar.

Gösterilen: Temsili bir han veya saray kapısından içeri giren deve katarı.

Duyulan: Bir çocuk oyununun şarkısı

Duyurulan: Bezirgânbaşı ile kervan sahibi arasında geçen haraç pazarlığı.

Anlaşılan: İstenen bedelin ödenmesinin ardından yani deve katarının taşıdığı yükün bir kısmının bezirgânbaşına kapı hakkı (haraç) olarak verildikten sonra diğer malların saray için yüklü bir ücrete satılması.

Aç Kapıyı Bezirgânbaşı oyunu yapılan incelemeler ışığında yorumlanacak olursa, dramatik olarak nitelenebilecek bu oyun, gerek iki oyuncunun kolları ile bir mekân oluşturarak, gerek sırayla geçen oyuncuların deve kervanını canlandırarak bize yaşanan bir olayı aktardığı söylenebilir. Oyunda geçen bezirgânbaşı ile kervan sahibi (bu kişiler aynı zamanda mekânı ve develeri temsil eden oyuncular) arasında geçen pazarlığın geçmişte buna benzer bir şekilde yaşandığı düşünülmektedir.

13 Büyük Türkçe Sözlük. TDK.



Edindiğimiz ipuçlarından;

- Oyunun, Galata'daki Yağkapanı da düşünüldüğünde, Galata civarını da kapsayacak şekilde, İstanbul'un Tarihi Yarımada olarak bilinen Topkapı Sarayı, Eminönü ve Unkapanı'nı da içine alan bir bölgede ortaya çıktığını,
- Bezirgânbaşı düşünüldüğünde, oyunun en erken 15. yüzyıl ile 16. yüzyıl arasında ortaya çıkmış olabileceğini,
- Oyunun ilk olarak, saraya yakın bir bölgeden veya saray içinden çocuklar tarafından taklit yoluyla canlandırıldığını,
- 21. yüzyılın ilk çeyreğinde hâlâ oynanmakta olan bu oyunun, göç yoluyla İstanbul'dan Anadolu'ya yayıldığını ve varyantlarının oluştuğunu söyleyebiliriz.

Bunlar elbette yorum. Sosyal bilimlerin zor tarafı, elde edilen bulguları değerlendirip yorumlayarak doğru bir sonuca ulaşmaktır. Göstermek istediğim, bir çocuk oyununun yalnızca bir oyundan ibaret olmadığı. Tarihler bizi yanıltsa da çocukların aslında iyi birer gözlemci, aktarıcı, aktarıcıdan öte her birinin kültür taşıyıcısı olduklarını göstermektir.

Çocuklar oynadıkları oyunla bize zaman ve mekâna dair referanslar vermektedir. Son on beş yılda ortaya çıkışına tanık olduğumuz "Kapkaççılık" adı verilen kaçma kovalamaca oyununun, bir dönem sıklıkla yaşanan sokak hırsızlığından veya "Kurtlar Vadisi Oyunu" diğer adıyla "Polat Alemdarcılık" gibi bazı oyunların ise popüler televizyon dizilerinden kaynaklandığı açıktır. 1950-1980 yılları arasında "Kovboyculuk" oyununun, bir dönem revaçta olan kovboy filmlerinden veya Tommiks, Teksas gibi çizgi romanlardan esinlenerek ortaya çıktığı görülmektedir. Bu oyunlar, aşağı yukarı on yıllık sapmalarla tarihlendirilebilen, kaynağı belli olan oyunlardır.

Çocukların aradan yüzyıllar geçse de yaşanan bir olayı gerek sözlere dökerek, gerek hareketler yoluyla dramatize ederek bize o anı bugün de yaşatabilmeleri dikkat çekicidir. Bu nedenle çocuk oyunları derlemelerinde oyuna basit bir eylem olarak bakılmamalıdır. Bu oyunların içinde; Aç Kapıyı Bezirgânbaşında olduğu gibi, sosyal ve ticari ilişkilerin, geçmişten günümüze devam eden kültürel mekânların izlerini bulmak ve yorumlamak mümkündür.

Çocukların iyi birer gözlemci ve aktarıcı olmaları özellikleri değerlendirilerek bizlere oyunla ne göstermeye çalıştıklarına dikkat edilmelidir. Özellikle, Develer Geliyor Mardin'den, Kurt Baba, Yağ Satarım Bal Satarım gibi ezgili, dramatik nitelikli veya rol yapma oyunları olarak tanımlanan oyunlar ele alındığında, bu tarz oyunların bize psiko-pedagojik ve sosyal açıdan birçok veri sağlayacağı, oyun araştırmalarına farklı bir bakış açısı kazandıracağı görüşündeyim.

KAYNAKÇA

- ARSUNAR, Ferruh: Türk Çocuk Oyunlarından Örnekler. Ankara 1955. Maarif Vekilliği. 106 s.
- AYRAL, M. Naci: Çocuk Oyunları. Halk Bilgisi Haberleri. 1936. 58. Sayı. 159-160 s.
- Büyük Türkçe Sözlük. TDK.
- DEVELLİOĞLU, Ferit: Osmanlıca-Türkçe Sözlük.
- D'OHSSON. Tableau Général de L'empire Ottoman. Paris 1791.
- "Bezirgân". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 6. Cilt. İstanbul 1992. 103-104 s.
- "Darüssaad". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 9. Cilt. İstanbul 1994. 1-2 s.
- "Kapan". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 24 Cilt. İstanbul 2001. 338- 339. s.
- ONUR, Prof. Dr. Bekir-GÜNEY, Uzm. Neslihan: Türkiye'de Çocuk Oyunları: Derlemeler. Ankara 2002.554 s. Ankara Üniversitesi ÇOKAUM Yayınları: 10
- OSMAN, A.: Balıkesir Doğum Görenekleri ve Çocuk. Balıkesir 1935. Vilayet Matbaası. 44 s.
- Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü: Mehmet Zeki Pakalın. İstanbul 1993. Milli Eğitim Basımevi. MEB Yayınları: 2505. Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 646 Sözlük Dizisi: 2
- ÖZDEMİR, Nebi: Türk Çocuk Oyunları. Ankara 2006. 1. Basım. 2. Cilt. 560 s.
- ÖZHAN, Mevlüt: Türkiye'de Çocuk Oyunları Kültürü. Ankara 1997. Feryal Matbaası. 396 s.
- ÖZVAR, Doç. Dr. Erol: "Osmanlı'da Gümrükler ve Kervanlar". (Osmanlı Medeniyeti: Siyaset, İktisat, Sanayi içinde). 2005. 318 s. 105-124 s.
- UZUNÇARŞILI, Ord.Prof.Dr. İsmail Hakkı: Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı. TTK Basımevi. Ankara 1988. 3. Basım. 584 s.